USTRUSHONA ILK O‘RTA ASRLAR MUDOFAA INSHOOTLARINING ARXEOLOGIK VA ME’MORIY XUSUSIYATLARI.

Rayimjonov Ismoiljon Xoshimjon o‘g‘li
GulDu o‘qituvchisi
ismoil90yil@gmail.com
+998916221908

Annotatsiya: Maqolada Ustrushonaning ilk o‘rta asrlar davri mudofaa inshootlari arxeologik va me’moriy manbalar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda qal’a va istehkomlarning joylashuvi, mudofaa devorlari, qurilish materiallari, konstruktiv yechimlari hamda tabiiy-geografik muhitdan foydalanish xususiyatlariga e’tibor qaratiladi. Shuningdek, paxsa va xom g‘ishtdan foydalanish, devor konstruksiyalarining turli usullarda barpo etilishi, tabiiy relyefning mudofaa tizimiga qo‘shilishi hamda qal’a va manzilgohlarning hududiy joylashuvi tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Ustrushona, ilk o‘rta asrlar, mudofaa inshootlari, qal’a, istehkom, paxsa, xom g‘isht, Bunjikat, Qal’ai Qahqaha, qurilish madaniyati.

Ilk o‘rta asrlar Markaziy Osiyo tarixida mahalliy hokimliklarning kuchayishi, shahar va qishloq manzilgohlarining rivojlanishi hamda hududlararo iqtisodiy aloqalarning faollashuvi bilan tavsiflanadi. Mazkur jarayonlar moddiy madaniyatning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan qurilish va me’morchilikning rivojiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, qal’a, qo‘rg‘on, shahar devorlari va boshqa mudofaa inshootlarining takomillashuvi o‘sha davrdagi siyosiy va ijtimoiy sharoitning moddiy ifodalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Ustrushona ana shu jarayonlarni o‘rganish uchun muhim tarixiy-madaniy hududlardan biridir. Arxeologik tadqiqotlar Ustrushonada shaharlar, qal’alar, qishloq manzilgohlari va hukmdor qarorgohlarining murakkab tizimi shakllanganini ko‘rsatadi.

Ustrushonaga bag‘ishlangan umumlashtiruvchi tadqiqotlarda uning Sug‘d, Choch, Farg‘ona va boshqa qo‘shni tarixiy hududlar oralig‘idagi geografik mavqei hamda mintaqalararo aloqalardagi o‘rni alohida qayd etiladi.[1.228] Ustrushona

geografik jihatdan Sug‘d, Choch va Farg‘ona oralig‘idagi muhim hudud bo‘lib, uning qurilish madaniyatida mahalliy an’analar bilan mintaqalararo me’moriy tajribaning o‘zaro aloqasi masalasi alohida tadqiqotni talab qiladi. Gritsina, Mamadjanova va Mukimov ham Ustrushonaning qo‘shni tarixiy hududlar bilan aloqalarini uning tarixiy taraqqiyotining muhim jihati sifatida ko‘rsatadilar.[1.228]

Ustrushona mudofaa me’morchiligini o‘rganishning muhim jihati shundaki, bu hududdagi istehkomlar bir xil me’moriy andoza asosida qurilmagan. Ularning joylashuvi ko‘pincha relyef, suv manbalari, voha va tog‘oldi landshafti, mavjud aholi manzilgohlari hamda strategik yo‘nalishlar bilan bog‘liq holda shakllangan. Shu sababli Ustrushona mudofaa inshootlarini o‘rganishda faqat devorlarning texnik tuzilishini emas, balki ularning tabiiy muhit bilan o‘zaro aloqasini ham hisobga olish zarur.

Ustrushona arxeologiyasini tizimli o‘rganish jarayonida hududdagi shahar xarobalari, qal’alar, qo‘rg‘onlar va qishloq manzilgohlari muhim ilmiy manbaga aylandi.

Shimoli-g‘arbiy Ustrushona hududida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar qal’a-qo‘rg‘onlar va qishloq manzilgohlarining shakllanishi hamda rivojlanishini o‘rganishga imkon berdi. Xususan, Sangzor havzasi va Jizzax vohasidagi ayrim yodgorliklar orqali ilk o‘rta asrlarda qal’a-manzilgohlarning rejalashtirilishi va ularning keyingi taraqqiyoti haqida tasavvur hosil qilish mumkin.[2.10-14]

Ustrushona ilk o‘rta asrlar qurilish madaniyatining muhim xususiyatlaridan biri - mahalliy qurilish materiallaridan foydalanishdir. Ayniqsa, xom g‘isht va paxsa devorlar qurilishida keng qo‘llangan. V.L.Voroninaning Markaziy Osiyo qadimgi qurilish texnikasiga bag‘ishlangan tadqiqotlari ushbu hududdagi xom g‘isht va paxsa konstruksiyalarining rivojlanishini o‘rganishda muhim ilmiy manbalardan biridir.[3]

Ustrushonada uylar asosan xom g‘isht, paxsa, tosh, yog‘och va qolipli paxsalardan qurilgan. G‘ishtlarning tuprog‘i shu joydan qurilish atrofidan olingan. Shuningdek, tuproq va g‘isht savdosi bilan shug‘ullanuvchi maxsus shahslarning bo‘lganligi haqida manbalarda ma’lumotlar bor.[4.288]

VI-VIII asrlarda 52x26x8, 50x25x9, 48x24x10, 47x23x9 sm o‘lchamdagi to‘g‘ri to‘rtburchak ko‘rinishdagi g‘ishtlar ko‘proq ishlatilgan. Paxsa asosan sarg‘ish tuproq, loyidan tayyorlangan. Toshlar asosan tog‘li hududlarda, kam hollarda esa tabiiy tekstlik joylarda devorlar tagligi sifatida qo‘llanilgan. Yog‘och materiallaridan asosan katta xonalarning usti yopilganda, ikki qavatli uylar bunyod etilganda, to‘g‘ri-to‘rtburchakli eshiklarning peshtoqida foydalanilgan.

Qadimshunos olim M.H.Pardayevning shimoli-g‘arbiy Ustrushona qishloq qurilishi me’morchiligiga oid tadqiqotlari esa mazkur masalani bevosita Ustrushona materiallari asosida ko‘rib chiqish imkonini beradi. Bu hududda olib borilgan arxeologiya tadqiqotlar natijasida aniqlangan yodgroliklardagi topilgan moddiy madaniyatga oid ma’lumotlarga ko‘ra, devor qurulish texnikasi xom g‘ishtdan qurilgan, paxsadan barpo etilgan, paxsa va xom g‘isht qatorlari navbatma-navbat ishlatilgan hamda paxsa va g‘ishtning aralash-qurama usulida qo‘llangan variantlarga ajratganiligi haqida ma’lumotga ega bo‘lishimiz mumkin.[5.142-148]

Bu ma’lumot Ustrushona qurilish madaniyatida bitta universal qurilish usuli mavjud bo‘lmaganini, aksincha, me’moriy-tuzilmaviy xususiyatlari ehtiyoj va mahalliy sharoitga qarab turli texnik usullardan foydalanilganini ko‘rsatadi.

Mudofaa inshootlarida bunday me’moriy yechimlarning qo‘llanishi alohida ahamiyatga ega. Chunki mudofaa devori faqat tashqi devor sifatida emas, balki butun istehkom tizimining asosiy me’moriy-tuzilmaviy elementi hisoblangan. Devorning qalinligi, balandligi, burjlar bilan mustahkamlanishi va tabiiy balandliklardan foydalanish uning himoya funksiyasini kuchaytirgan. Ustrushonaning tabiiy-geografik muhiti uning mudofaa inshootlari shakllanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan. Hududning tog‘li, tog‘oldi va voha qismlarining mavjudligi qal’a va qo‘rg‘onlarni joylashtirishda turli me’moriy yechimlardan foydalanishga imkon bergan.

Tog‘oldi va balandroq joylarda joylashgan istehkomlarda tabiiy relyefning o‘zi mudofaa tizimining bir qismiga aylangan. Balandlik, qiya yonbag‘ir yoki tabiiy to‘siqlar sun’iy mudofaa devorlari bilan birlashtirilgan. Natijada quruvchilar ayrim hollarda tabiiy sharoitdan maksimal darajada foydalanib, sun’iy qurilish hajmini kamaytirish bilan birga mudofaa samaradorligini oshirishga intilgan.[6.81] Bu holat Ustrushona mudofaa me’morchiligining muhim xususiyatlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Ustrushona mudofaa me’morchiligini o‘rganishda Shahristondagi Qal’ai Qahqaha majmuasi alohida ahamiyatga ega. U tarixiy manbalarda Bunjikat bilan bog‘lanadigan Ustrushona poytaxti hududidagi yirik me’moriy majmualardan biridir. Arxeologik tadqiqotlar bu yerda saroy va boshqa shahar obyektlarining murakkab tizimi mavjud bo‘lganini ko‘rsatgan.[1.288] Qal’ai Qahqaha majmuasining ahamiyati faqat uning me’moriy bezaklari yoki saroy inshootlari bilan cheklanmaydi. Yodgorlik shahar hududining tabiiy relyef va mudofaa tizimi bilan qanday uyg‘unlashganini o‘rganish uchun ham muhim material beradi.

Bunjikatning shahar tuzilishi esa Ustrushonadagi shaharsozlik va mudofaa masalalarini birgalikda ko‘rib chiqish imkonini beradi. Yozma manbalarda ham

Bunjikatning devorlar bilan o‘ralgan ichki va tashqi qismlardan tashkil topgani, darvozalar tizimi va shahar atrofidagi xandaqlar haqida ma’lumotlar uchraydi. Qadimshunos olim M.H.Pardayev tadqiqotlarida Ustrushona qishloq makonlarida olib borgan tadqiqotlari asosida devorlar qurilish konstruksiyasini 4 toifaga ajratgan. Xom g‘ishtdan, paxsadan, paxsa va xom g‘isht qatorlarini almashlab, paxsa va g‘ishtni aralash qurama xolatlda urushdan xosil bo‘lgan devorlardir.[5.142-148] Bunday arxeologik materiallar bilan yozma manbalar birgalikda o‘rganilgandagina Bunjikatning mudofaa tizimini to‘liqroq tasavvur qilish imkonini beradi. Shu jihatdan Bunjikat misolida yozma manba va arxeologik dalilning o‘zaro to‘ldiruvchi xususiyati yaqqol ko‘rinadi. Mavjud arxeologik ma’lumotlarni umumlashtirish Ustrushona mudofaa me’morchiligida bir necha muhim xususiyatlarni ajratib ko‘rsatish imkonini beradi:

Birinchidan, tabiiy-geografik muhitdan mudofaa maqsadida foydalanish muhim omil bo‘lgan. Tog‘, tog‘oldi va voha landshaftlarining xususiyatlari qal’a va istehkomlarning joylashuvi hamda rejalashtirilishiga ta’sir ko‘rsatgan;

Ikkinchidan, mahalliy qurilish materiallari va texnikalarining xilma-xilligi kuzatiladi. Paxsa, xom g‘isht va ularning turli kombinatsiyalaridan foydalanish Ustrushona qurilish tajribasining moslashuvchanligini ko‘rsatadi;

Uchinchidan, mudofaa inshootlari alohida obyekt sifatida emas, balki manzilgohning umumiy tuzilishi bilan bog‘liq holda shakllangan. Bunjikat misolida shahar qismlari, devorlar, darvozalar va boshqa obyektlarning o‘zaro aloqasi buni ko‘rsatadi;

To‘rtinchidan, Ustrushona mudofaa me’morchiligini Markaziy Osiyoning boshqa hududlaridan mutlaqo ajralgan hodisa sifatida qarash ham, uni faqat tashqi ta’sirlarning natijasi deb baholash ham biryoqlama bo‘ladi.

Shunday qilib, Ustrushona mudofaa inshootlarining o‘ziga xosligi ularning faqat “mustahkamligi” bilan emas, balki tabiiy muhit, qurilish materiali, konstruktiv tajriba va manzilgohning ijtimoiy-siyosiy vazifalarining bir butun tizimda namoyon bo‘lishi bilan belgilanadi.

Ustrushona ilk o‘rta asrlar mudofaa inshootlarini o‘rganish natijasida hududda mudofaa tizimida hududning tabiiy sharoitidan kelib chiqqan holda qurilish tajribasi muayyan darajada shakllanganini ko‘rishimiz mumkin.

Qal’a va istehkomlarning joylashuvi, devorlarning konstruktiv xususiyatlari, paxsa va xom g‘ishtdan foydalanish, tabiiy relyefni mudofaa tizimining tarkibiy qismiga aylantirish kabi jihatlar Ustrushona qurilish madaniyatining muhim belgilarini tashkil etishini alohida takidlab o‘tish mumkin.

Qal’ai Qahqaha va Bunjikat kabi yodgorliklar mudofaa me’morchiligini shaharsozlik jarayonlari bilan bog‘liq holda o‘rganish uchun muhim arxeologik manba hisoblanadi. Ayniqsa, Bunjikatning shahar tuzilishi va mudofaa tizimi haqidagi arxeologik hamda yozma ma’lumotlarning o‘zaro taqqoslanishi Ustrushona shaharsozligining murakkab xususiyatlarini ochib berish imkonini beradi.[7.2]

Ustrushona mudofaa me’morchiligining asosiy xususiyati, bizningcha, uch omilning o‘zaro uyg‘unligida namoyon bo‘ladi:

-tabiiy-geografik sharoitdan foydalanish;

-mahalliy qurilish materiallari va texnikalarining qo‘llanishi;

-mudofaa inshootlarining shahar va qishloq manzilgohlari umumiy tuzilmasi bilan bog‘liqligi.

Shu sababli Ustrushonaning ilk o‘rta asrlar mudofaa inshootlarini faqat harbiy ehtiyoj bilan izohlash yetarli emas. Ustrushonani Markaziy Osiyoning ilk o‘rta asrlar qurilish madaniyati tarixida alohida tadqiqot obyekti sifatida ko‘rib chiqish zarurligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. A.A.Gritsina, S.D.Mamadjanova, R.S.Mukimov. Archeology, history and architecture of medieval Ustrushana - Samarkand: IICAS, 2014. - 228 p.

2. Sharofov Sirojiddin Jaloliddin ugli. FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF USTRUSHANA'S ARCHAEOLOGY. International multidisciplinary jurnal for research & development.ISSN:2394-6334https://www.ijmrd.in/index.php/imjrd Volume12, issue 08 (2025)

3. Воронина В. Древняя строительная техника Средней Азии // Архитектурное наследство.1953,№3 https://abashin.org/2024/06/08/voronina-v-drevnyaya-stroitelnaya-tehnika-srednej-azii/?utm_source=chatgpt.com 26.09.2026

4. Беленицкий А.М., Большаков О.Г., Бентович И.Б. Средневековый город Средней Азии // М. 1973. С.288.

5. Пардаев М.Ҳ. Шимоли-ғарбий Уструшона қишлоқ қурилиши меъморчилигининг илк ўрта асрлардаги айрим хусусиятлари // ЎММТ. 28-сон. Самарқанд, 1997. 142-148 бетлар.

6. Пардаев М.Ҳ., Тўйчибоев.Б.Б. Уструшона қадимда ва илк ўрта асрларда (ёзма ва археологик манбалар асосида). Тошкент: Fan va texnologiyalar, 2017. -314 б.

7. Muslim Atayev. Ustrushana mintaqasidagi shahar va qishloqlar. https://muslim.uz/uz/e/post/36878-ustrushana-mintaqasidagi-shahar-va-qishloqlar?page=2&per-page=126.09.2026.